

TÜRKİSTANLI BİR KADIN ŞAİRİN OTOBİYOGRAFİSİ: DİLŞAD BERNA VE TÂRİH-İ MUHÂCİRÂN

Dr. Hüseyin ŞEN*

Öz

Hokand Hanlığı'nın ünlü kadın şairlerinden Sufi Rahmankul kızı Dilşad 1800 yılında günümüzde Tacikistan sınırları içerisinde yer alan Öretepe şehrinde dünyaya geldi. 1813 yılında yetim, 1814 yılında da öksüz kalan şair, babaannesiyile yaşamaya başladı. 1817 yılında Hokand hükümdarı Ömer Han (1810-1822)'in Öretepe'yi ele geçirmesiyle Hokand şehrine getirilen ve hareme alınan şair, Ömer Han'ın emriyle haremden atıldı. Haremden atıldıktan sonra Dilşad Berna Hokand'da Taş Mahdum isimli bir imamla evlendi ve öğretmenlik yapmaya başladı. 1905-1906 yıllarında vefat ettiği tahmin edilen şair, hayat hikâyesini Tarih-i Muhâcirân ismiyle Farsçanın Tacik lehçesinde kaleme aldı ve daha sonra kendisi Çağatay Türkçesine tercüme etti. Eserine savaş mağdurları ve muhacirlerin anısına Tarih-i Muhâcirân ismini veren şair Hokand'da Ömer Han'ın büyük gayretleriyle oluşturduğu edebî ortamda yetişti. Kendisi Ömer Han'ın eşi Mahlar Ayim'den destek gördüğü gibi şiirlerini kaleme alırken Mahlar Ayim ve Cihan Atın'ı örnek aldı. Hokand Hanlığı'nun sosyal, kültürel hayatı hakkında bilgiler veren Tarih-i Muhâcirân'ın hanlıkta yetişen kadın şairlerle alakalı malumatlar sunması, şairin yaşadığı dönemde meydana gelen olaylara karşı halkın bakış açısını yansıtmaya ve dönemin ana kaynaklarından olmasından dolayı önem arz etmektedir. Eserin Farsça ve Türkçe nüshalarının giriş kısmı bulunmamakla beraber bu nüshalar birbirindeki eksiklikleri doldurmaktadır. Biz çalışmamızda iki nüshayı da kullandık ve farklılıkları dipnotlarda vermeye gayret ettik.

Anahtar kelimeler: Hokand Hanlığı, Ömer Han, Dilşad Berna, Tarih-i Muhâcirân.

Autobiography Of A Poet Who From Turkestan:

Dilşad Berna And Târih-i Muhâcirân

Abstract

Dilşad, daughter of Sofi Rahmankul, one of the famous female poets of the Kocand Khanate, was born in the city of Öretepe, which is located in today's

* Genel Türk Tarihi Doktoru, sen.huseyin.1990@gmail.com, ORCID ID: 0000-0003-2794-299X.

Tajikistan, in 1800. The poet was an orphan in 1813 and an motherless in 1814, she began to live with his grandmother. The poet who was brought to the city of Khokand and taken to the harem after the capture of Öretepe by Khokand ruler Umar Khan (1810-1822) in 1817 and she was expelled from the harem by the order of Umar Khan. After being kicked out of the harem, Dilşad married an imam named Taş Mahdum in the city of Khokand and started to teach girls. The poet presumed to have died in 1905-1906 she wrote her life story under the name of Târih-i Muhâcirân in Tajik dialect of Persian and later she translated it into Chagatay Turkish. The poet, who gave her work the name of Târih-i Muhâcirân in memory of war victims and immigrants, grew up in Khokand in the literary environment that Umar Khan created with great efforts. She received support from Umar Khan's wife Mahlar Ayim and accepted Mahlar Ayim and Cihan Atın as masters while writing his poems. Târih-i Muhâcirân, which gives information about the education system, social and cultural life of the Khanate of Khokand, is important because it provides information about the poets, reflects the people's perspective against the events that took place in the period in which the poet lived and was one of the main sources of the period. Although the Persian and Turkish versions of the work do not have an introduction, they fill the deficiencies. We used both copies in our study and tried to explain the differences in footnotes.

Keywords: Khokand Khanate, Umar Khan, Dilşad Berna, Târih-i Muhâcirân.

Giriş

Hokand Hanlığı'nın edebî muhiti XVIII. yüzyılda oluşmaya başlamıştır. O döneme ait divanlara rastlanmasa da tarihi kaynaklarda hükümdarların ölümlünden dolayı aktarılan şiirlerden edebî kültürün olduğu anlaşılmaktadır. Hokand Hanlığı'nın ilk hükümdarları Şahrüh Bek (1709-1721), Abdurrahim Bek (1721-1733) ve Abdülkerim Bek (1733-1750)'in vefatlarıyla ilgili Mirza Kâsım Kâsani ve Mirza Şuhî'nin kaleme aldığı şiirler kaynaklarda yer almıştır.¹ Her ne kadar XVIII. yüzyıldan itibaren Hanlıkta edebî ortamdan bahsetsek de elimizde o dönemden kalma bir divan bulunmamaktadır. Bu nedenle Hokand edebî muhitinin teşekkülünün kendisi de bir şair olan Ömer Han (1810-1822) devrinde gerçekleştiğini iddia edebiliriz.

Ömer Han'ın 12 yıllık saltanat döneminde Hokand edebî muhiti teşekkül ettiği gibi altın çağını da yaşamıştır. Şiire şehzadeligi döneminde merak salan Ömer Han, meclisinde her daim ulema ve şairleri bulundurmuştur.² Tutku derecesinde edebiyata bağlı olan Ömer Han, eş seçiminde de bu durumu göz önünde tutmuş ve Nadire Begim ile evliliği gündeme geldiğinde eşinin kendisi gibi şiire yatkın bir kişi olmasını istemiştir. Bu durum üzerine şiire ilgi duyan Nadire Begim, "Veysi", "Üveysi" mahlaslarıyla şiirler kaleme alan Cihân Atın'dan³ dersler almıştır. Bu dersler neticesinde şiire olan kabiliyeti artan

¹ Mairambek Tagev, *Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017, s. 238.

² Mirzo Olim Madum Hoci, *Tarih-i Türkistan*, Yay. Haz. Ş. Vahidov, Yangi Asr Avlodi, Taşkent 2009, s. 90.

³ Atın, okullarda çocuklara eğitim veren kadınlar için kullanılan bir unvandır. *Özbek Tilining İzahlı Lugati*, C. I, Rus Tili Neş., Moskva 1981, s. 549. Cihan Atın hakkında geniş bilgi için bkz. Selahittin Tolkun, "Son Devir Çağatay Edebiyatının İki Önemli Kadın Şairi: Nâdire ve Üveysi", *İlmî Araştırma-*

Nadire Begim şairliğiyle Ömer Han'ın dikkatini çekmiş ve ikilinin düğünü gerçekleştirmiştir.⁴ Döneminin büyük şairlerinden birisi olan Ömer Han "Emirî" mahlasıyla Çağatay Türkçesi ve Farsça şiirler kaleme almıştır. Tasavvufi şiirler yazan Ömer Han'ın kaleme aldığı şiirleri Divân-ı Emirî'de⁵ toplanmıştır. Şiirlerinde kendisine Nevâî'yî örnek alan Ömer Han, divanında tasavvufi geleneğe bağlı kalmış ve dibâce olarak adlandırılan giriş kısmında kendi otobi-yografisini anlatmıştır.⁶

Ömer Han sadece şiir yazmakla kalmamış, hükümdarlığı süresince civar ülkelerden şairleri Hokand sarayına davet etmiş ve Hokand'ı bir sanat merkezi haline getirmiştir.⁷ Ömer Han'ın bu çabaları kısa sürede semeresini vermiş ve Hokand'a yetmişten fazla ünlü şairi toplamayı başarmıştır. Özel gayretleriyle oluşturduğu edebî ortamda Ömer Han, 1821 yılında Fazlî Naman-gânî'ye altmış üç şairin şiirlerinin toplanmasıyla oluşan "Mecmua-i Şâirân" isimli eseri yazdırmıştır.⁸ Eşi Mahlar Ayim⁹ (1792-1842)'in de divan sahibi¹⁰

lar, 12, İstanbul 2001, s. 171-174; Recai Kızıltunç, "Çağatay Edebiyatında Kadın Şairler", *Turkish Studies*, V7/2, 2012, s. 7336-743. S.S. Nettleton'a göre Üveysi Ömer Han'ın eşlerinden birisidir. S.S. Nettleton, "Ruler, Patron, Poet 'Umar Khan In The Blossoming Of The Khanate Of Qoqan, 1800-1820", *International Journal of Turkish Studies*, V. 2, N. 2, 1981-82, p. 137.

⁴ Mairambek Tagev, *a.g.t.*, s. 253.

⁵ Emirî Divânı'nın günümüze ulaşan nüshaları Özbekistan, Tacikistan ve İstanbul'da muhafaza edilmektedir. Özbekistan'daki nüsha Özbekistan Ebu Reyhan Birüni Şarkiyat Enstitüsü Nr. 4727, 5065, 147, 117, 4419. Tacikistan'da bulunan nüsha Tacikistan Fenler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü'nde Nr. 769, 117, 834, 2887. Mairambek Tagaev, *a.g.t.*, s. 240. İstanbul'da bulunan iki nüsha ise İstanbul Üniversitesi Türkçe El Yazmalar bölümünde T 5452 numaralı mecmuanın içerisinde 161b-413b varakları arasında ve T 2850 numaralı mecmuanın içerisinde saklanmaktadır. Mustafa Tanç, "Son Dönem Çağatay Türkçesi ve Ömer Han", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, S. 15, Ankara 2003, s. 115. Ömer Han'ın divanı Rusya'da 1888-1910 yılları arasında altı defa, İstanbul'da 1884-1898'de iki defa taş basması olarak basılmıştır. Üzeyir Aslan, "Han Şair Emirî'nin Musammatları", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 8, S. 1, s. 43. Divan-ı Emirî üzerine ülkemizde Yıldız Kocasavaç, Kazım Köktegin ve Mustafa Tanç çalışma yapmıştır. Yıldız Kocasavaç, *Yusuf Emirî Divanı, Giriş-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Çantay Kitapevi, İstanbul 2003. Kazım Köktegin, *Yusuf Emirî Divanı, Giriş-İnceleme-Tenkütlü Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Fenomen Yayınları, Erzurum 2007. Mustafa Tanç, *Ömer Han Divanı, İnceleme-Metin*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 1994.

⁶ Mairambek Tagev, *a.g.t.*, s. 240.

⁷ *Tarih-i Hamse*'de Buhara, Harzem, Hitay, Hindistan gibi memleketlerden şairlerin Hokand'a geldiği belirtilir. Kurbanali Hacı Halidoğlu, *Tarih-i Hamse*, Kazan 1910, s. 14.

⁸ Aziz Kayumov, *Quqan Adabiy Muhiti (XVIII-XIX. Asrlar)*, Özbekistan SSR Fenler Akademisi Neşriyat, Taşkent 1961, s. 8. Feridun Tekin, "Hanlıklar Dönemi Çağatay Edebiyatı", *Turkish Studies*, V. 6, 2011, s. 1847. Eserin birçok el yazması günümüzde Özbekistan Fanlar Akademisi Süleymanov Qolyazmaları Enstitüsünde Nr. 284, 1536, 2678, 714/II'de bulunmaktadır. Ayrıca Mecmua-i Şâirân'ın yazmalarından bir tanesi Muhammed Ali Han (1822-1842) tarafından 1833'de İstanbul'a gönderilmiştir. Bu el yazma İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı T 811'de bulunmaktadır. Mairambek Tagaev, *a.g.t.*, s. 247-248.

⁹ Nâdire veya Kâmile (Farsça şiirlerinde Maknune) mahlası ile şiirler yazan Mahlar Ayim Ömer Han'ın eşi Muhammed Ali Han (1822-1842)'in annesidir. Hayatı ve eserleri ile alakalı geniş bilgi için bkz. Selahittin Tolkun, "a.g.m.", s. 12; Bilal Çelik, "Hokand Hanlığı Siyaset ve Kültür Hayatında Bir Kadın: Mahlar Ayim", *Geçmişten Günümüze Kadın ve Şehir*, Ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yay., Samsun 2016, s. 301-309; Zebinniso Kamalova, *Türk Kültür Mirasında Kılıç ve Kalem Tutan Hatunlar*, Çağaloğlu Yayınevi, İstanbul 2019, s. 97-102.

¹⁰ Mahlar Ayim'in Divan-ı Nadire isminde bir divanı bulunmaktadır ve günümüzde Özb. FA. El Yazmaları bölümünde Nr. 4148 ve 7766; Özb. FA. H. Süleymanov Qolyazmaları Bölümü Nr. 313, 296/II'de bulunmaktadır. Mairambek Tagev, *a.g.t.*, s. 257.

bir şair olmasının etkisiyle Ömer Han döneminde kadın şairlere gösterilen ilgi sadece Hokand Hanlığı'nda değil tüm Türkistan'da daha önce görülmemiş bir düzeye ulaşmıştır. Ömer Han'ın şiire olan tutkusunun neticesinde oluşan ortamda Mahlar Ayım, Hokand Hanlığı'nın çeşitli bölgelerinden şiire yakın genç kızları, kendilerine olanak sağlamak maksadıyla Hokand'a getirmiş ve onları himaye ettiği gibi saray kütüphanesini de bu şairlerin emrine vermiştir. Bu çabaların neticesinde Ömer Han döneminde Fazlı Namangâni, Sultanhan Töre Ahrârî, Mahmur, Molla Muhammed Gazi Hokandî, Molla Muhammed Şerif Gülhâni¹¹ gibi şairlerin yanı sıra Mahzuma, Üveysi, Hayrunnisa, Fazilet Banu, Dilşad Berna gibi kadın şairler de yetişmiştir.¹²

Ömer Han, şiiri aşk derecesinde sevmesinin yanı sıra edebiyatı meşruiyetini tasdikleyecek bir araç olarak da kullanmıştır. 1811'den itibaren Müslümanların İmamı unvanıyla¹³ para darp ettiren Ömer Han, 1815 yılından itibaren Müslümanların Emiri¹⁴ unvanını kullanmaya başlamış ve şair Fazlı Namangâni'ye kendi dönemini anlatan ve Hokand Hanlığı'nın yöneticisi Ming boyunun şeceresinin Timur'a dayandırıldığı Ömernâme isimli eseri yazdırtmıştır.¹⁵ Ancak bu eseri beğenmeyen Ömer Han, Mirza Kalender Müşrif İsferegi'den Ömernâme isimli eseri gözden geçirmesini istemiştir. Han'ın bu isteği üzerine eseri gözden geçiren Mirza Kalender Müşrif İsferegi¹⁶, *Şahnâme-i Nusretpâyâm* isimli eseri Farsçanın Tacik lehçesinde yazmıştır. Bu eserde ilk kez Hokand hanedanının şecere hikâyesi olan Altın Beşik kaleme alınmış ve Ömer Han'ın seyyid olduğuna dair bir şecere de verilmiştir.¹⁷ Böylece Ömer Han hem dinî hem de dünyevî olarak meşruiyetini tasdik ettirmiştir. Ömer Han'ın özel teşebbüsleriyle meydana gelen edebî ortamdan dolayı bu dönem ikinci Timur Rönesansı olarak isimlendirilmiştir.¹⁸ Gerçekten onun döneminde Ti-

¹¹ Mairambek Tagev, *a.g.t.*, s. 247-270.

¹² İzzatullo Inomjonovich Omonov, *Umar Han Hukumronligi Davrida Qo'qan Hanliginin Siyosiy, İctimoiy-İqtisodiy va Madaniy Ahvoli*, Namangan Devlet Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016, s. 74.

¹³ S.C. Levi, *The Rise And Fall Of Khoqand: Central Asia In The Global Age*, University of Pittsburg Press, Pittsburg 2010, p. 109.

¹⁴ Hakimhan Töre, *Muntahab at-Tevorih (Hukand va Buhara Tarihi, Seyahat va Hatralar)*, Farsçadan Özbekçeye Çev. ve Yay. Haz. Ş. Vahidov, Yangi Asr Avlodi, Taşkent 2010, s. 345. S.C. Levi, Ömer Han'ın bu unvanı 1811 yılından itibaren bastırıldığı paralarda ve mühründe kullandığını kaydeder. S.C. Levi, *a.g.e.*, p. 109. B. Babacanov ise Ömer Han döneminde 1817-1818 yılından sonra darp edilen gümüş paralarda Müslümanların İmamı Seyid Muhammed Ömer Han, altın paralarda ise Müslümanların Emiri Seyid Muhammed Ömer Han yazdığını belirtir. B. Babacanov, *Kokandskoe Hanstvo: Vlast', Politika, Religiya*, Tokio-Taşkent 2010, s. 138-139.

¹⁵ S.C. Levi, *a.g.e.*, p. 98-99. Farsçanın Tacik lehçesinde kaleme alınan eser için bkz. Ş. Vahidov, *Kukon Honligida Tarhnavaslik (Genezisi, Funksiyalari, Namoyandalari, Asarlari)*, Akademnaşr, Taşkent 2010, s. 140.

¹⁶ Zebinniso Kamalova, *Hüdayarhan Dönemi Hokand Hanlığı (1845-1875)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2019, s. 6.

¹⁷ A. Erkinov, "Fabrication of Legitimation in the Khoqand Khanate Under the Reign of Umar-Khân (1225-1237/1810-1822) Place Manuscript of Baktiyâr Nâma Doqâyiç Samarkandî as a Source of the Legend of Altun Bishik", *Tex and Manuscript*, V. 19, No. 2, December 2013, s. 4. Eser hakkında geniş bilgi için bkz. Ş. Vahidov, *a.g.e.*, s. 147-150.

¹⁸ S.C. Levi, *a.g.e.*, p. 95.

murlu Devleti'ne öykünme edebî alanda kendini göstermiştir. Araştırmacıların belirttiğine göre Ömer Han döneminde şiir tarzı olarak Nevâiyî'nin örnek alması da bu sebeple olmuştur.¹⁹

Ömer Han döneminde oluşturulan edebî ortamda yetişen Dilşad Berna genel olarak muhalif şair olarak adlandırılmış²⁰ ve divan şairleri arasında yer almamıştır. Bu durum onun haremde kovulması ve saraya karşı kötü anıların olmasından kaynaklanmıştır.²¹ Dilşad Berna, Ömer Han'ın eşi Mahlar Ayim ile Üveysi'yi kendisine şairlikte üstad olarak kabul etmiş ve onlar tarafından desteklenmiştir. Dilşad Berna'nın otobiyografisi olan Tarih-i Muhâcirân şair tarafından Farsça'nın Tacik lehçesinde kaleme alınmıştır ve daha sonra yine kendisi tarafından Çağatay Türkçesine tercüme edilmiştir. Eserin ismi muahhar olmayıp şair tarafından savaş mağduru insanların aziz hatırasına Tarih-i Muhâcirân olarak konulmuştur.

Dilşad Berna'nın Hayatı

Hokand edebiyat dünyasının önemli kadın şairlerinden Sufi Rahmankul kızı Dilşad 1800 yılında bu gün Tacikistan sınırları içerisinde bulunan Öretepe²² şehrinin Mir Muşak mahallesinde dünyaya gelmiştir. Dilşad Berna'nın babası Mir Muşak mahallesinde bulunan caminin müezzini Rahmankul'dur, kendisi 1813 yılında idam edilmiştir. Şair, babasının ölümünden bir yıl sonra annesini de veba hastalığından kaybetmiştir.²³ Hem öksüz hem yetim kalan Dilşad Berna, doksan yaşındaki babaannesi Bibi Nadire'nin yanına sığınmış ve babaanne torun geçimlerini ip eğirmeyle sağlamışlardır.²⁴ Hokand-Taşkent yolu üzerinde bulunan Öretepe büyük bir stratejik öneme sahiptir. Bu stratejik şehri ele geçirmek için Buhara Emirliği ile Hokand Hanlığı XIX. yüzyılda birbirleriyle büyük mücadeleler vermişlerdir. 1817 yılında Hokand Hanı Ömer, Öretepe'yi hakimiyetine almış²⁵ ve aralarında on yedi yaşındaki Dilşad Berna'nın da bulunduğu şehir ahalisinden birçok kişiyi Hokand'a göç ettirmiştir. Öretepe'li muhacirler Hokand'a ulaştıklarında güzelliği ve zarafetiyle dikkat çeken Dilşad, üç kızla birlikte Ömer Han'ın haremi için ayrılmıştır.

¹⁹ A. Erkinov, "Imitation of Timurids and Pseudo-Legitimation on the Orgins of a Manuscript Antology of Poems Dedicated to the Kokand Ruler Muhammad Ali Khan (1822-1842)", Translated Russian and Notes Jülgen Poul, Layout Isabel Förster, GSAA, Online Working No. 5, p. 3.

²⁰ Izzatillo Omonov, *a.g.t.*, s. 75.

²¹ A. Muhtarov, *Dilşad i Eyo Mesto v İstorii Obşestvennoy Mıslı Tadjikskogo Naroda v XIX Naçalo XX vv, İzdatelstvo, Duşanbe 1969, s. 202-203.*

²² Şair eserinde Öretepe'nin ismini İstiravşan olarak verir. Günümüzde Tacikistan Cumhuriyeti'nin Soğd Vilayeti'nde bir ilçe olan Öretepe/İstiravşan Taşken-Hokand yolu üzerinde bulunan stratejik konuma sahip bir şehirdir. Anonim, *Zafname-i Hüsrevi*, Çev. Ş. Vahidov - Şerali Jurayev, *Tarihi Meros*, Taşkent 2011, s. 21, dipnot 60; M. Bilal Çelik, *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2009, s. 40.

²³ *Dilşod Tanlangan Asarlar*, Yay. Haz. M. Kadirova, Gafur Gulam Adabiyot va Sanat Naşriyat, Taşkent 1972, s. 3. Ş. Vahidov, Dilşad'ın babasının 1813, annesinin 1816 yılında vefat ettiğini belirtir. Ş. Vahidov, *a.g.e.*, s. 150.

²⁴ Ş. Vahidov, *a.g.e.*, s. 150; *Dilşod Tanlangan Asarlar*, s. 3.

²⁵ Hakimhan Töre, *a.g.e.*, s. 349-355; Hüdayarhanzade, *Ancum at-Tevarih (Zvezdi İstorii)*, Farsçadan Rusçaya çev. ve izahatlar müellifi Ş. Vahidov - S. Elşibaev, Yangi Asr Avlodi, Taşkent 2011, s. 129-130.

Dilşad hamamda yıkanıp temizlendikten sonra güzel kıyafetler giydirilerek Ömer Han'ın huzuruna getirilmiştir. Huzuruna getirilen Dilşad Berna'nın şiire ilgisinin olduğunu daha önceden öğrenen han onun yeteneklerini sınamak için sofrada bulunan bir narı eline alıp Dilşad Berna'ya "Bu nara ne dersin?" diye sormuş, Dilşad, Ömer Han'ın bu sorusuna "İçini kızların kanıyla doldurmuşsunuz!" diyerek cevap vermiştir. Bu cevaba sinirlenen Ömer Han saray görevlilerini çağırarak onun bir an evvel saraydan çıkartılmasını emretmiştir.²⁶ Ömer Han'ın emriyle haremde atılan Dilşad Berna, gece yarısında bir şeyh tarafından Hoca Kelan mahallesinin imamı Taş Mahdum'un evine götürülmüştür. Taş Mahdum'un seksenini aşmış annesi Dilşad Berna'ya hamilik yapmış ve birkaç gün sonra onu oğlu Taş Mahdum ile evlendirmiştir. Dilşad Berna-Taş Mahdum çiftinin sekiz çocuğu dünyaya gelmiş lakin; bunlardan sadece iki erkek ve bir kız hayatta kalmıştır.²⁷

Aslen Tacik olan Dilşad Berna'nın kayınvalidesi aynı zamanda mahalledeki medresede öğretmen olarak çalışmaktadır. Dilşad Berna Türkçeyi kayınvalidesinden öğrenmiş ve onunla birlikte medresede dersler vermeye başlamıştır. Dilşad Berna'nın kayınvalidesi doksan dokuz yaşında vefat ettiğinde medresenin öğretmenliğine kendisi devam etmiştir. Şair, hayatının büyük kısmını talebe yetiştirmek için harcamıştır. O öğrencilerine kitap okuma alışkanlığı edindiren onları genel kültür sahibi, aydın şahıslar olarak yetiştirmeyi kendine şiar edinmiştir. Bunun dışında şiire yetenekli öğrencilerine hem Türk hem de Fars Edebiyatı'nın inceliklerini öğretmeye gayret etmiştir.²⁸ Kendi çağının aydın bir şahsiyeti olan Dilşad Berna, bir asırdan fazla ömür sürmüş ve muhtemelen 1905-1906 yılında vefat etmiştir.²⁹

Dilşad Berna'nın Eserleri

Şairden günümüze dört el yazması intikal etmiştir. Bunlar Farsça (Tacikçe) kaleme aldığı *Târih-i Muhâcirân*, Farsça (Tacikçe) divanı ile Çağatay Türkçesindeki *Tezkire-i Berna ve Sebati'l-Beşer maa Târih-i Muhâcirân (İnsan Sebati ve Muhacirlerin Tarihi)* isimli eserlerdir. *Târih-i Muhâcirân* ve Farsça (Tacikçe) Divan, Tacikistanlı tarihçi Aksad Muhtarov tarafından bulunmuştur. Aksad Muhtarov, 1969 yılında *Tezkire-i Berna* isimli el yazmasına dayanarak "*Dilşad ve Onun XIX. - XX. Yüzyıl Başlarında Tacik Halkının Sosyal Fikirleri Tarihindeki Yeri*" adlı monografiyi Rusça olarak yayınlamıştır.³⁰ Bu eserin ardından 1970 yılında Tacikistan'da İrfan Yayınevi *Dilşad Berna ve Edebî Mirası* isimli kitabı basmıştır. Giriş kısmını Muhtarov'un yazdığı eserde Dilşad'ın *Târih-i Muhâcirân*'i ile Farsça (Tacikçe) ve Türkçe şiirlerine yer verilmiştir. 1969 yı-

²⁶ Vahidov'un verdiği bilgilere göre Ömer Han, Dilşad Berna'nın verdiği cevaba çok hiddetlendi ve onu zindana attırdı. Zindan görevlisi Dilşad Berna'nın hemşehrisiydi ve kaçmasına yardımcı oldu. Ş. Vahidov, *a.g.e.*, s. 150.

²⁷ *Dilşod Tanlangan Asarlar*, s. 3-4.

²⁸ *Dilşod Tanlangan Asarlar*, s. 4-5.

²⁹ *Dilşod Tanlangan Asarlar*, s. 6; Ş. Vahidov, *a.g.e.*, s. 150.

³⁰ A. Muhtarov, *Dilşad i Yeyo Mesto v İstorii Obşestvennoy Mıslı Tadjıkskogo Naroda v XIX Naçalo XX vv*, Daniş Yayınevi, Duşanbe 1969.

ında Özbekistan'da şairin Türkçe bir el yazması daha bulunmuştur. Bulunan bu eser *Sebatu'l-Beşer maa Târih-i Muhâcirân (İnsan Sebatı ve Muhacirlerin Tarihi)* olarak adlandırılmıştır. Günümüzde Özbekistan Fanler Akademisi Ebu Reyhan Birünî Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmaları Bölümünde (1207) saklanan bu eser, M. Kadirova tarafından çalışılmıştır.³¹ Bulunan bu eser Dilşad Berna hakkındaki bilgileri daha da zenginleştirmiştir ve onu okuyuculara daha iyi tanıtmıştır. Eserde şaire ait 42 gazel bulunmaktadır. Bu gazellerin 36 tanesi Türkçe, 6 tanesi Tacikçedir ve gazeller 7 beyitten müteşekkildir. Şair, 17 gazelde Dilşad, 22 gazelde ise Berna mahlasını kullanmıştır.³²

Özbekistan'da 1969 tarihinde bulunan el yazmanın bazı sayfaları eksik olduğu için tarihi tespit edilememiştir. Târih-i Muhâcirân isimli otobiyografisinin Türkçe ve Farsça (Tacikçe) nüshaları kıyaslandığında Farsça (Tacikçe) nüshasının daha kapsamlı olduğu anlaşılmıştır. Eserin Türkçe nüshası şairin dünya görüşünü, kendi dönemindeki öncü fikirlerini yansıtmıştır. Dilşad Berna, Farsça (Tacikçe) kaleme aldığı Târih-i Muhâcirân'ı sonradan Türkçeye tercüme etse de araştırmacılar bunları birbirinden farklı iki eser olarak değerlendirmiştir. Zira şair, bu eserinde Hokand'daki muhacirlik yıllarında işlemiştir. Muhacirlik yıllarında Çağatay Türkçesinde ve şiirinde bir hayli ustalaşan şair, bu eserde yaşadığı dönemde meydana gelen olayları kendi gözünden okuyucuya aktarmıştır. Târih-i Muhâcirân'da XIX. yüzyılda Maverahünnehir'de cereyan eden siyasi, sosyal ve edebî olaylarla ilgili ilginç bilgiler bulunmaktadır. Bu durumun oluşmasında Dilşad'ın bir asırlık ömründe birçok şairle tanışmasının etkisi olmuştur. Eserin Farsça (Tacikçe) nüshasında Hokand ve Öretepe'de yaşayan otuzdan fazla şairin ismi kaydedilmiştir. Hokand'da yaşayan şairlerin bazıları Mehcup, Muntazir, Meczup, Gülhenî, Mahzeni, Turabi, Bahari, Nizami, Sabuhi, Sedai, Divane Hafız, Nuri, Nadire, Fedai, Bahru'n-Nisa, Mahibanu, Hafıza Atın, Tutukız, Üveysi, Anber Atındır. Târih-i Muhâcirân'ın Türkçe nüshasında ise Hüdayar Han'ın sarayına mensup Mazlume-i Hayrunnisa, Ümide gibi şairlerin isimleri yer almıştır. Şairin kaydettiği Öretepe'de yaşayan şairler ise İşan Şahidi, Sepulegi, Zufarhi, Saida Banu, Keramet Ay, Masture Ay, Fazilettir. Dilşad, yukarıda zikrettiği bu şairlerden birisi olan Anber Atın hakkında "O kız kendisinden önce geçen iki yüz şaire değerdir" demiş ve onun yeteneklerinden bahsetmiştir. Dilşad Berna çağdaş şairleri tanımlarken onları övmekten çekinmemiştir. Eserlerini oluştururken çağdaş olduğu şairlerin izlerini takip ettiğini belirtmekte ve tasavvuf ehline dil uzatan şairlere karşı ise kalem atına binerek cenk meydanına çıktığını yazmıştır.³³

Şair uzun ömründe gördüklerini ve tecrübelerini yansıtırken Rusların Türkistan'ı işgal etmelerini hoş karşılamıştır. Ona göre artık emirlik ve hanlıklar ortadan kalkmalı, Avrupa'daki gibi kadınların ve çocukların haklarının savunulacağı ortam oluşmalı, ilim ve teknoloji gelişmelidir. Şair bu konuda Târih-i Muhâcirân eserinin Türkçe nüshasında Rus işgalinden sonra yapılan tren yolları sayesinde

³¹ M. Kadirova, *Dilşod*, Fan, Taşkent 1971.

³² *Dilşod Tanlangan Asarlar*, s. 7.

³³ *Dilşod Tanlangan Asarlar*, s. 8-9.

memleketi Öretepe'ye üç kez gittiğini belirtmiştir. Öretepe ve çevresinin harap halde olmasına rağmen ahalinin rahat bir biçimde yaşam sürdürdüğünü belirten Dilşad Berna, şehir kapılarının açık olduğunu ve kimsenin düşman geliyor diye sağa sola kaçışmadığını kaydetmiştir. Ona göre Öretepe halkı Rus hâkimiyetinde eski Müslüman yöneticilerin zamanından daha iyi halde yaşamışlardır.³⁴

Dilşad Berna'nın bütün eserleri günümüze ulaşmamıştır. Onun günümüze ulaşan 142 şiiri bulunur. Bunların 80 tanesi Türkçe, 62 tanesi Farsça (Tacikçe)dir. Türkçe şiirlerinin fazla oluşu şairin 80 yıldan fazla bir süre Hokand'da Özbeklerle beraber yaşamasından kaynaklanmıştır. Şairin her iki dilde de yazdığı şiirler iki toplum içinde ehemmiyet arz etmektedir.³⁵ Dilşad Berna'nın tarihî ve edebî eserleri XIX. yüzyıl Özbek ve Tacik edebiyatının gelişimine katkıda bulunmuştur. Şair, kendi dönemindeki hayat gerçeklerini süslü bir şekilde eserlerine aks ettirmeye çalışmıştır. Ona göre bu çaba aslında geçmişteki Özbek ve Tacik kadınlarının kalp sedalarıdır, çünkü geçmiş, tarihin en süslü ve gerçekçi ibret aynasıdır.³⁶

Dilşad Berna'nın Edebi Kişiliği

Ömer Han döneminde başlayan ve Muhammed Ali Han (1822-1842)'ın iktidarında devam eden kültürel iklimde yetişen Dilşad Berna, Özbek Türkçesi ve Farsçanın Tacik lehçesinde kaleme aldığı şiirleriyle diğer şairlerden ayrılmıştır. Şair, şiirlerini yazarken Nizami, Bidil, Ali Şir Nevâi ve Nadire gibi isimleri kendisine örnek almıştır. Özellikle Ali Şir Nevâi'yi pir olarak görmüş ve öğrencilerine de bu şairleri tanıtmıştır. Dilşad Berna'nın şairlikte hocaları kendisiyle çağdaş olan Nadire ve Üveysi olmuştur. Dilşad Berna'ya göre şairlerin görevi yaşadığı dönemdeki insanların hislerine tercüman olmaktır. O şiirlerinde insan sevgisini, adaleti ve hak yolunda yürümeyi, zamanın noksanlarından ve hayatın boş galesinden arınarak kaderin insana getirdikleriyle mücadele etmeyi işlemiştir.³⁷ Ayrıca Dilşad Berna şiirlerinde Özbek feodalitesini ve yönetici sınıfının bencilliklerini, zorbalıklarını hicvetmiştir.³⁸

Dilşad Berna'nın her gazeline onun hayatın acısını tatmış ve tecrübe kazanmış bir insan olduğu anlaşılmaktadır. Şair, şiirlerinde hayattan edindiği tecrübeyle kaderin getirdiği sıkıntıların çözümü hususunda umudunu kesmeyen bir görüntü çizmiş, insanın her zaman arzusuyla ve iyi niyetle yaşaması gerektiğini söylemiştir. Yaşlılık döneminde ise genç öğrencileri gibi dünyanın sırlarını ve yeni bilgileri keşfetmeye zamanının kalmadığından şikâyet etmiştir.³⁹

Tarih-i Muhâcirân

Dilşad'ın otobiyografisi olan *Tarih-i Muhâcirân*'ın Farsça olan nüshası günümüzde Tacikistan Cumhuriyeti Ahmed Daniş Tarih, Arkeoloji ve Etnograf-

³⁴ *Dilşod Tanlangan Asarlar*, s. 9.

³⁵ A. Muhtarov, *Dilşad*, s. 36; *Dilşod Tanlangan Asarlar*, s. 10.

³⁶ *Dilşod Tanlangan Asarlar*, s. 10.

³⁷ *Dilşod Tanlangan Asarlar*, s. 5.

³⁸ Izzatillo Omonov, *a.g.t.*, s. 75-76.

³⁹ *Dilşod Tanlangan Asarlar*, s. 5-6.

ya Enstitüsü'nde bulunmaktadır. Özbek Türkçesindeki nüsha ise Özbekistan Cumhuriyeti Fenler Akademisi Ebu Reyhan Birûni Şarkşinaslık Enstitüsü kütüphanesinde (1207) muhafaza edilmektedir. *Târih-i Muhâcirân*'ın Farsçası A. Muhtarov tarafından faksimile olarak yayınlanmıştır. Özbek Türkçesine tercüme ettiği nüsha ise M. Kadirova tarafından çalışılmıştır. Biz çalışmamızda iki nüshayı da kullandık. Târih-i Muhâcirân'ın Farsçasında bilgi farklılıkları bulunduğu için Türkçesini temel alarak Farsçasındaki farklılıkları dipnotta vermeye gayret ettik. Şair eserine Târih-i Muhâcirân ismini koyma sebebini şu cümlelerle ifade etmiştir:

1816-1817 (Hicri 1232) tarihinde kendi şahit olduğum garip hadiseleri başka Müslüman ve marifet ehline örnek olsun diye kaleme almak istedim. Bu yazdıklarımı savaş ve işgal mağduru insanların hatırasına Târih-i Muhâcirân ismiyle adlandırdım. Hem başıma gelen ilginç hadiseleri hem de çağdaşları olduğum şairleri anlattım. Bu bilgilere başka kaynaklarda rastlanmayacaktır. Bu acı hadiselerden ve eserimin yazılış sebeplerinden yani can yakıcı olaylardan artık bahsetmek istemiyorum.⁴⁰

1816-1817 (Hicri 1232) tarihinde Şahinşah Emir, yani Ömer Han şehri (Öretepe'yi) aldı. Şehrin çarşısında Özbeklerin Yüz boyunun beyleriyle meşveret eyledi. Bu toplantının alelacele yapılmasının sebebi Yüz boyundan Sarımsak Bey'in isyan etmesiydi. Kendisine karşı isyan edenleri cezalandıran Emir hazretleri Sarımsak Bey ile hareket eden bin iki yüz on üç kişiyi⁴¹ astırdı ve bu olay tarihe İbret adıyla kaydedildi. O günden itibaren Öretepe çarşısı halk arasında İbret Pazarı olarak anıldı.⁴²

Askerler idamdan kurtulan ahaliyi topladılar ve Sarluç Bekat çölüyle Fergana Vadisi'ne koyun misali sürdüler. Fakir kulunuz o zamanlarda on yedi yaşında genç kızdım. Zavallı validem bundan üç sene önce veba hastalığından vefat etmişti, babam da idam edilmişti ve kesilen başı kafa minaresine konulmuştu. Ben fakir evde doksan yaşındaki Bibi Nadire adlı ninemle kalmıştım. Hokand ordusu Öretepe'ye saldırdığında zavallı ninem beni evimizin bodrum katına saklamıştı, lakin hanın askerleri beni orada da buldular ve çarşı meydanındaki esirlerle beraber Fergana'ya götürdüler. Zavallı nineme neler olduğunu bilmiyorum. Bu kederli esirlerin içinde bir sürü hasta vardı ve onlar feleğin bu acımasız oyununu şaşkınlık içerisinde kanlı gözyaşlarıyla seyrediyorlardı. Eserimin giriş kısmında unuttuğum için İbret mahallesinin kısaca tarifini burada vermek istiyorum: Büyük ağaçların bulunduğu ortasında yaklaşık 41 tanab⁴³lık içinde boyu üç gaz⁴⁴ olan sayısız sütunlarla dolu kahvesi

⁴⁰ A. Muhtarov, *Dilşad*, s. 192. Eserin bu kısmı M. Kadirova'nın hazırladığı *Dilşod Tanlangan Asarlar* isimli çalışmasında yer almamaktadır.

⁴¹ Eserin Tacikçesinde sayı bin iki yüz kişi olarak verilmektedir. A. Muhtarov, *a.g.e.*, s. 191.

⁴² *Dilşod Tanlangan Asarlar*, s. 11; A. Muhtarov, *a.g.e.*, s. 191.

⁴³ Tanab yaklaşık 4037-4097 m²'ye denk gelmektedir. Sevda Kaman, "Firdevsü'l-İkbâl'de Ağrık, Me-safe ve Uzunluk Ölçü Adları", *Çeşm-i Cihan: Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları*, C. 5, S. 1, 2018, s. 51.

⁴⁴ Gaz 106-107 cm eşit uzunluk birimidir. *Firdaws Al-İqbal: History of Kharezm By Shir Muhammad Mirab Munnis and Muhammad Rıza Mirab Agahi*, Translated From Chaghtay and Annotated by Y. Bergele, Brill Leiden-Boston-Köln 1999, s. 621; Sevda Kaman, "a.g.m.", s. 59.

olan Küçük Saray, İbret Kalesi'nin kible tarafında ise bir mescit ve mescidin altında ordu komutanlarının bulunduğu mekân yer almaktadır. Emirlerin ve komutanların yaşadıkları yer oldukça iyi durumdayken halkın yaşadığı yer haraptır.⁴⁵

Her neyse, esas olaylara geçelim. Bin türlü azap ve zahmetle Hokand şehrinin içine dahil olduk, Bağ-ı Emir'den geçtik ve sarayın karşısındaki meydana geldik. Esirlerin arasından üç Tacik kızı seçtiler ve o zavallılardan biri de ben idim. Diğer muhacirleri ise toplu halde şehir dışındaki bozkıra sürdüler. O zavallılar orada tam yedi sene içinde yeni, ihtişamlı bir şehir kurdular ve Şehrihân⁴⁶ ismini verdiler.⁴⁷

Bizi, seçilen üç kızı harem avlusuna getirdiler ve burada üç gün dinlenip birazcık kendimizi toparlamamıza izin verdiler. Sonra hamama götürdüler, çok güzel, pahalı kıyafetler giydirdiler ve melikeler gibi süslediler. Beni Han'ın has odasına getirdiler. O; uzun boylu, siyah sakallı, kırmızı yüzlü, sağ yüzünde siyah beni olan birisiydi.⁴⁸ Beyaz gömlek giymişti. Han bana yaşımı ve evladım olup olmadığını sorduktan sonra, benim şair olduğumu önceden öğrenmiş olacak ki, bana şairlik ve şiir hakkında sorular sordu. Şiire hevesim ve yeteneğim olmasına rağmen Ömer Han'ın büyük bir şair olduğunu daha evvel duyduğum için sorularına cevap vermeyerek karşısında başımı eğdim ve edebimi hiç bozmadım. Han, eline yer sofrasından bir nar aldı ve "bu nar hakkında ne düşünüyorsun?" dedi. Ben de "İçini kızların kanıyla doldurmuşsunuz!" diye şiirle cevap verdim. Han, bu cevabıma çok sinirlendi ve ellerini çırparak mahremi çağırdı, beni dışarı atmasını söyledi. Melikelere özgün kıyafetlerimi çıkarttı ve kendi elbiselerimi giydim. Saray görevlileri beni gece yarısında yalınayak bir şekilde saraydan attılar.⁴⁹ Etrafta dolaştım ve sonunda ışık yanan bir yer gördüm. Oraya doğru yürüdüm. Burası bir derviş hangâhıymış ve otuz civarındaki derviş burada gazel söyleyip çay içiyorlarmış. Dervişlerin şeyhi bana şaşkınlıkla baktı ve Türkçe soru sordu fakat anlayamadım. Farsça âmadam yani "geldim" kelimesiyle başlayan on dört satırlık gazeli okudum ve bayıldım. Kendime geldiğimde şeyh, halka içindeki sufilerden birine işaret etti; o yerinden kalktı ve bana kendisini takip etmemi söyledi. Sabah ezanı okundu. Biz iki kanaldan geçip, Hoca Kelan Töre mahallesine geldik. Camiye yakın bir yerde küçük bir avlu vardı, onun kapısından içeriye girdik, bu saatte bile kapının açık olmasına şaşırđım. Avlunun ortasında iki ev vardı.

⁴⁵ *Dilşod Tanlangan Asarlar*, s. 12. Eserin Farsçasında İbret'in tarifi: Ihlamur ağaçlarıyla sarılı, ortada bir kahvehane, bir tarafta küçük bir mahalle camisi, öbür tarafta ise idamların gerçekleştiği meydan şeklindedir. A. Muhtarov, *a.g.e.*, s. 192-193.

⁴⁶ Ömer Han tarafından kurulan şehir Hanşehri yani Şehrihân olarak adlandırılmaktadır. Dilşod her ne kadar 1817-1818'de Öretepe'den getirilen muhacirlerin 7 yılda bu şehri kurduğunu söylese de şehrin kurulması 1811 yılındadır. Mirzoolim Müşrif, *Ensab us-Selotin va Tevorih ul-Havokin (Kukon Honliğı Tarihi)*, Yay. Haz. A. Matgaziev - M. Usmanova, Gafur Gulam Neşr., Taşkent 1995, s. 19.

⁴⁷ *Dilşod Tanlangan Asarlar*, s. 12-13; A. Muhtarov, *a.g.e.*, s. 193-194.

⁴⁸ A. Muhtarov, *a.g.e.*, s. 195.

⁴⁹ Eserin Farsçasında çarşafsız bir biçimde yalınayak dışarı atıldığı belirtilir. A. Muhtarov, *a.g.e.*, s. 194. Ş. Vahidov'un verdiği bilgilere göre Ömer Han, Dilşod Berna'nın cevabına çok hiddetlendi ve onun zindana attırdı. Zindan görevlisi Dilşod Berna'nın hemşehrisiydi ve kaçmasına yardımcı oldu. Ş. Vahidov, *a.g.e.*, s. 150.

Sol taraftaki evden Kur'an tilaveti duyulmaktaydı. Küçük odalı evde de ışık yanmaktaydı. İçeri girdim, yaşlı bir kadın oya yapıyordu. Selam verdim, Farşayı bildiği kadarıyla bana sorular sordu, anladığım kadarıyla cevap verdim. Birkaç gün bu yaşlı teyzenin hizmetinde bulundum. Bu yaşlı anne seksen yaşındaydı ve ellili yaşlarında imamlık yapan Taş Mahdum adlı bir oğlu vardı. Bir müddet sonra annesi rızamı da alarak beni oğluna nikahladı. Oğlu bu yaşına kadar hiç evlenmemişti. Annesi ise evde mahalledeki kızlara öğretmenlik yapıyordu. Anneye tam on üç sene hizmet ettim ve Türkçeyi ondan en güzel şekilde öğrenmeyi başardım. Annem 92 yaşına kadar öğretmenliğe devam etti ve bıraktıktan sonra yerine okulda kızlara ben öğretmenlik yapmaya başladım. Zaman su gibi aktı ve annemiz doksan dokuz yaşında vefat etti. O esnada ben otuz yedi yaşındaydım. Eşim Molla Taş Mahdum'dan sekiz evladım oldu, fakat sadece iki erkek ve bir kız çocuğumuz hayatta kaldı. İsimleri ise Seyyid Azam, Seyyid Mahdum ve Mihrunnisa'dır. Eşim ise annesinden yirmi sene sonra doksan yaşında vefat etti, ben o esnada elli yedi yaşındaydım.⁵⁰

Fakir seksen sekiz yaşına kadar öğretmenliğe devam ettim. Tam elli bir sene okulda hizmet ettim⁵¹ ve toplamda sekiz yüz doksan bir kıza okuma yazmayı öğrettim.⁵² Memleket Rusların eline geçtiği zamanlarda okuluma edepli ve zeki kızları toplamaya başlamıştık. Onların çoğu esas olarak Tacik ve Türk edebiyatına eğilimli çocuklardı. Ali Şir Nevâi, Hafız, Fuzuli gibi nice güzel şairlerin şiirlerine aşına oldular. Bunlardan biri de Anber adlı genç kızdı, sekiz yaşından on dört yaşına kadar eğitim aldı. Kendi yazdıklarını da bana zaman zaman gösterir ve fikrimi alırdı. Bu güzel huylu kızın ünlü bir şair olacağından umutluydum, fakat sonradan okulu bıraktı. O kıza benzer neredeyse iki yüzden fazla şaire eğitim vermek fakire nasip oldu. Bu kızların arasında Hüdayar Han (1845-1875)'in saray şairleri arasında yer alan Mazlume, Ümide ve Hayrunnisa adlı üç kız da oldu. Onlar sonradan saray şairlerine dâhil olmuşlardı.⁵³

Fakat ben fakirin Orda(saray) şairlerinden biri olmak gibi arzusu yoktu,⁵⁴ kendimi oraya asla münasip görmedim; çünkü ben hareme ve meddahlığa tamamen yabancıydım. Fakat Cihan Bibi ve Nadire Hanım'ın şiirleri gönle ve ruha güç veren eserlerdir. Onları kendime örnek alarak yazdıklarımı divan haline getirmeyi de düşündüm. O korkunç gecede, saraydan kovulduğumda bana yardım eden dervişler aklıma geldi. Takdirimde varmış, bu eve geldikten birkaç yıl sonra o dervişlerin sohbetine katılmak da bana nasip oldu. İki sene sonra da bir kadının aracılığıyla Mehcup'un sohbetine katıldım. Bu yüce edep

⁵⁰ *Dilşod Tanlangan Asarlar*, s. 14-15; A. Muhtarov, *a.g.e.*, s. 193-201.

⁵¹ A. Muhtarov'un eserinin tıpkı basım kısmında Dilşad'ın öğretmenliği sırasında yirmi üç talebe yardımcısı olduğu belirtilir. A. Muhtarov, *a.g.e.*, s. 201.

⁵² A. Muhtarov'un çalışmasında verilen tıpkı basımında belirtildiğine göre bu sekiz yüz doksan bir kızın dördte biri şairdir. Rusların Hokand'ı işgal ettiği esnada adalet yok olmuştur ve Hanlık savaşlarıyla meşgul olduğu için bazı aileler kızlarını okula göndermekten endişe duymaya başlamışlardır. A. Muhtarov, *a.g.e.*, s. 201-202.

⁵³ *Dilşod Tanlangan Asarlar*, s. 15-16; A. Muhtarov, *a.g.e.*, s. 202.

⁵⁴ A. Muhtarov'un çalışmasının tıpkı basım kısmında Dilşad'ın kendisini saray şairleri arasında göstermemesinin sebebi gençliğinde sarayı görüp tanıması ve oraya uygun olmadığını düşünmesidir. A. Muhtarov, *a.g.e.*, s. 202-203.

ve marifet ehlinin yardımıyla Müntezer ve Gülhanî'nin eserleriyle tanıştım. Gülhanî vefat etmişti onun “Zerbulmesel”⁵⁵ adlı eserini okudum.⁵⁶ Bu eseri okuduktan sonra memleketim gözlerimin önüne geldi. Sonraki senelerde ise Rusların getirdiği ateşli arabaya (tren) binip üç kez kendi memleketim Öretepe'ye de gitme imkanına sahip oldum. İnsanlar Müslüman yöneticilerin zamanında olduğundan daha rahat yaşıyordu, sokak ve pazarlarda rahat geziyor ve nefes alıyordu. Fakat ortada rehabet ve bolluktan zerre kadar iz kalmamıştı. Şehrin ortasından akan kanal çok pis ve bulanıktı, eskisi gibi nehirden su içmek mümkün değildi, hastalık kaynağına dönüşmüştü. Her sene gelen yağmurlar şehri berbat hale getiriyordu.⁵⁷

Baba evime yakın bir mahalle olan İşan Bağdar'da Şair Nizami'nin yaşadığı bahçeli ev hâlâ durmaktadır. Kible tarafında ise Pençesaraz mahallesinde Divane Hafız, Sedayi ve Nuri adlı şairlerin evleri vardır. Hokand aslında pek eski, tarihi köklü, pek çok şair ve düşünürün yaşadığı güzel bir şehirdir. Bu dünyanın esrarlarından biri de şu ki, nerede bir savaş ve çatışma çıkarsa, o şehrin halkı zulüm tesiriyle marifet ateşinde yeniden yanarlar ve cila görmüş polat gibi olurlar. Dünya yaşamı halk için büyük bir mekteptir. Ehli tasavvuf ise hep dünyalık hayali kuran fesatlardan uzak durmalıdır. Ehli vücut ise müşahede ederek kendine özgü bir yol bulmalıdır.⁵⁸

Öretepe'ye sonraki gidişimde daha önce esirlerle beraber geçtiğim yoldan tekrar geçmek bana üzüntü ve keder vermişti. Öretepe'ye geldikten sonra uzun uzun müşahede ettim ve şu sonuca ulaştım: Öretepe ve İstiravşan bölgelerinin halkı şu an mevcut olan tüm zorluklara rağmen Rusların hakimiyeti altında eskisinden on bin kat daha iyi bir yaşam sürdürmektedir. Evet maalesef eskiden insanların su içtiği temiz, buz gibi pınarlar viran olmuştu, gözleri tıkanmış, Muğ dağındaki İranlılardan kalan eski kaleler de hasar görmesine rağmen hâlâ yerindeydi.⁵⁹

Sonuç

Bir asırdan fazla yaşamış, döneminin aydın kişilerinden olan Dilşad Berna'nın otobiyografisi olan Târih-i Muhâcirân edebiyatçılar kadar tarihçileri de ilgilendirmektedir. XIX. yüzyılda Maverahünnehir'de cereyan eden siyasi, sosyal, edebî olaylarla ilgili ilginç malumatlar içeren eser, halkın zihnî ortamının anlaşılması için önemli bilgiler vermektedir. Dönemin ana kaynaklarından olan eser ahalinin psikolojisini ve olaylara karşı tutumunu yansıtmaktadır. Özellikle Rus işgalinin hoş karşılanması Dilşad'ın savaş ve çatışmalar ile yorulan halkın iç sesinin tercümesi gibi gözükmektedir. Dilşad hanlıklar arasındaki çatışmalardan dolayı insanların bitap düşmesinin yanı sıra bu

⁵⁵ Gülhanî ve eseri hakkında bkz. Mairambek Tagaev, *a.g.t.*, s. 262-270; Mustafa Toker, “Gülhanî; Darbül Mesel Adlı Eseri ve Eserde Geçen Türkçe Atasözleri”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 20, Konya 2006, s. 59-79.

⁵⁶ A. Muhtarov'un çalışmasında verilen tıpkı basıma göre Zerbulmesel isimli eser Dilşad'ın şiirlerini de etkilemiştir. A. Muhtarov, *a.g.e.*, s. 203.

⁵⁷ *Dilşod Tanlangan Asarlar*, s. 16-17; A. Muhtarov, *a.g.e.*, s. 203.

⁵⁸ *Dilşod Tanlangan Asarlar*, s. 17-18; A. Muhtarov, *a.g.e.*, s. 203.

⁵⁹ A. Mutarov, *a.g.e.*, s. 203.

çatışmaların eğitim ve edebiyatı da olumsuz etkilediğini belirtmekte ve Rus işgalinden sonra öğretmenlik yaptığı okula yetenekli genç kızları toplayabildiğinden bahsetmektedir. Rus işgalinin her ne kadar sükûneti sağladığı için hoş karşılansa da şairin eserinde işgal döneminde halkın refah seviyesinin düştüğü ve tabiatın tahrip edilerek şehirden geçen nehrin hastalık kaynağı olduğunu kaydetmektedir. Dilşad Berna Târih-i Muhâcirân'da Hokand'da yaşadığı elim hadiseleri kaleme alması sebebiyle muhalif olarak değerlendirilebilir. Özellikle Öretepe'den Hokand'a getirilişi ve haremde kovulması onun yönetime karşı olumsuz tutum takınmasına neden olmuştur. Bu tutumu nedeniyle kendisinin iyi bir şair olması ve Hüdayar Han'ın divanındaki üç kadın şaire hocalık yapmasına rağmen saray şairleri arasında dâhil olmamasına neden olmuştur. Dilşad'ın otobiyografisi Hokand Hanlığı'nın XIX. yüzyıl kültürel hayatında kadınların yerini gösteren bilgiler sunmaktadır. Bu devirde kadınlar kültürel ortama dâhil olmuş, kendi aralarında şiir sohbetleri yaptıkları divanlar kurmuşlardır. Ayrıca kız çocuklarının eğitimi için açılan okullarda ünlü kadın şairlerin yetişmesi, özellikle edebî alanda Hokand Hanlığı'nda kadınların söz sahibi olmasını sağlamıştır. Dilşad'ın Târih-i Muhâcirân isimli eserini Farsça'nın Tacik lehçesinde ve Çağatay Türkçesinde iki farklı nüsha olarak kaleme alması ve iki nüshanın birbirini tamamlayıcı bilgiler vermesi Târih-i Muhâcirân'ı diğer Hokand kaynaklarından farklı hale getirmektedir.

Kaynaklar

Anonim: *Zafername-i Hüsrevî*, Çev. Ş. Vahidov - Şirali Jurayev, *Tarihi Meros*, Taşkent 2011.

ASLAN, Üzeyir: "Han Şair Emiri'nin Musammatları", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 8, Sayı: 1, s. 42-51.

BABACANOV, B.: *Kokandskoe Hanstvo: Vlast', Politika, Religiya*, Tokio - Taşkent 2010.

ÇELİK, M. Bilal: *1800-1865 Yılları Arasında Buhara Emirliği*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2009.

_____ : "Hokand Hanlığı Siyaset ve Kültür Hayatında Bir Kadın: Mahlar Ayım", *Geçmişten Günümüze Kadın ve Şehir*, Ed. Osman Köse, Canik Belediyesi Kültür Yay., Samsun 2016.

Dilşod Tanlangan Asarlar, Yay. Haz. M. Kadirova, Gafur Gulam Adabiyot va Sanat Neş., Taşkent 1972.

ERKINOV, A.: "Imitation of Timurids and Pseudo-Legitimation on the Origins of a Manuscript Anthology of Poems Dedicated to the Kokand Ruler Muhammad Ali Khan (1822-1842)", Translated Russian and Notes Jülgen Poul. Layout Isabel Förster, *GSA*, Online Working No: 5, p. 1-14.

_____ : "Fabrication of Legitimation in the Khoqand Khanate Under the Reign of Umar-Khân (1225-1237/1810-1822) Place Manuscript of Baktiyâr Nâma Doqâyiқи Samarkandî as a Source of the Legend of Altun Bishik", *Tex and Manuscript*, V: 19, No: 2, December 2013.

Firdaws Al-Iqbal: History of Kharezm By Shir Muhammad Mirab Munnis and Muhammad Rıza Mirab Agahî, Translated From Chaghtay and Annotated by Y. Be-regel, Brill Leiden-Boston-Köln 1999.

Hüdayarhanzade: *Ancum at-Tevarih (Zvezdi İstori)*, Farsçadan Rusçaya Çev. ve izahatlar müellifi Ş. Vahidov - S. Elşibaev, Yangi Asr Avlodi, Taşkent 2011.

KADIROVA, M.: *Dilşod*, Fan, Taşkent 1971.

KAMALOVA, Zebinniso: *Türk Kültür Mirasında Kılıç ve Kalem Tutan Hatunlar*, Çağaloğlu Yayınevi, İstanbul 2019.

KAMAN, Sevda: “Firdevsü'l-İkbâl'de Ağırlık, Mesafe ve Uzunluk Ölçü Adları”, *Çeşm-i Cihan: Tarih, Kültür ve Sanat Araştırmaları*, Cilt: 5, Sayı: 1, 2018.

KAYUMOV, Aziz: *Quqan Adabiy Muhiti (XVIII-XIX. Asrlar)*, Özbekistan SSR Fenler Akademisi Neşriyat, Taşkent 1961.

KIZILTUNÇ, Recai: “Çağatay Edebiyatında Kadın Şairler”, *Turkish Studies*, Volume: 7/2, 2012.

KOCASAVAŞ, Yıldız: *Yusuf Emîrî Divanı, Giriş-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Çantay Kitabevi, İstanbul 2003.

KÖKTEGİN, Kazım: *Yusuf Emîrî Divanı, Giriş-İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*, Fenomen Yayınları, Erzurum 2007.

Kurbanali Hacı Halidoğlu: *Tarih-i Hamse*, Kazan 1910.

LEVI, Socott C.: *The Rise And Fall Of Khoqand: Central Asia In The Global Age*, University of Pittsburg Press, Pittsburg 2010.

Mirzo Olim Madum Hoci: *Tarih-i Türkistan*, Yay. Haz. Ş. Vahidov, Yangi Asr Avlodi, Taşkent 2009.

Mirzoolim Müşrif: *Ensab us-Selotin va Tevorih ul-Havokin (Kukon Honliği Tarihi)*, Yay. Haz. A. Matgaziev - M. Usmanova, Gafur Gulam Neşr., Taşkent 1995.

Muhammed Hakimhan Töre: *Muntahab at-Tevorih (Hukand va Buhara Tarihi, Seyahat va Hatıralar)*, Çev. Ş. Vahidov, Yangi Asr Avlodi, Taşkent 2010.

MUHTAROV, A.: *Dilşad i Eyo Mesto v İstori Obşestvennoy Mıslı Tadjikskogo Naroda v XIX Naçalo XX vv*, İzdatelstvo, Duşanbe 1969.

NETTLETON, Susanna S: “Ruler, Patron, Poet Umar Khan In The Blossoming Of The Khanate Of Qoqan, 1800-1820”, *International Journal of Turkish Studies*, Volume: 2, No: 2, 1981-82.

OMONOV, İzzatillo Inomjonovich: *Umar Han Hukumronligi Davrida Qo'qan Hanliginin Siyosiy, İjtimoiy-İqtisodiy va Madaniy Ahvoli*, Namangan Devlet Üniversitesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Özbek Tilining İzahlı Lugati, Cilt: I, Rus Tili Neş., Moskva 1981.

TAGAEV, Mairambek: *Hokand Hanlığı'nın (1709-1876) Sosyal ve Kültürel Tarihi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2017.

TANÇ, Mustafa: “Son Dönem Çağatay Türkçesi ve Ömer Han”, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı: 15, Ankara 2003.

_____ : *Ömer Han Divanı, İnceleme-Metin*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van 1994.

TEKİN, Feridun: “Hanlıklar Dönemi Çağatay Edebiyatı”, *Turkish Studies*, Volume: 6, 2011.

TOLKUN, Selahittin: “Son Devir Çağatay Edebiyatının İki Önemli Kadın Şairi: Nâdire ve Üveysi”, *İlmî Araştırmalar*, 12, İstanbul 2001.

VAHİDOV, Ş.: *Kukon Hanligida Tarihnavislik (Genezici, Funktsiyalari, Nama-yandolari, Asarlari)*, Akademiknaşr, Taşkent 2010.